

**Основні стратегії перекладу «Гамлета» В. Шекспіра
українськими письменниками середини ХІХ ст.
(на матеріалі перекладів П. Куліша і М. Старицького)**

Позитивно оцінюючи стан українського літературознавства відносно дослідження проблеми рецепції літературного твору, проблеми художнього перекладу в аспекті літературознавчої компаративістики на сьогоднішній день все ще не втратили своєї актуальності.

Художній твір – це цілісна ідейно-творча структура, в якій окремі частини органічно взаємодіють і становлять нерозривну єдність. Всі елементи цієї структури є відкритими для читача, і в процесі пізнання по-різному реалізуються в його свідомості. Увага до реципієнта цієї інформації, якою він володіє, є важливим моментом у вивченні самого перекладу, оскільки тут саме перекладач виступає і читачем, і людиною, що засобами своєї мови відображає текст оригіналу.

У цій статті послуговуємося терміном «рецепція», що в її естетичному розумінні означає двосторонній акт: враження від художнього твору і водночас спосіб, у який його сприймає читач (або – якщо хоче – визначає його «відповідь»). Читач (адресат) може реагувати зовсім по-різному: мистецький твір можуть просто споживати чи в кращому разі критикувати, можуть захоплюватися ним або заперечувати його, «гратися» з його формою, тлумачити його зміст, приймати певні інтерпретації або заперечувати їх. Зрештою, адресат може зреагувати на художній твір, створивши свій новий [6: 180].

Проблема рецепції однією національною художньою системою текстів іншої системи або найвидатніших творів із канону світової літератури пов'язана не лише з розширенням художньої парадигми літератури-реципієнта. Важливо враховувати також, у який спосіб відбувається рецепція, в якій формі тексти інших культур потрапляють у новий художньо-національний простір, і зумовлюють міжкультурний *діалог*. Саме тому важливо брати до уваги особливості культурно-історичної свідомості періоду, в якому відбувається рецепція. Як зазначає Т. Денисова, вивчення таких категорій, як «канон», «рецепція» тощо допомагає у вивченні історії розвитку жанрів, стилів певної національної літератури. «Історію жанрів, напрямів, шкіл можна структурувати за принципами генези, канону, рецепції, поетології, компаративістики, нарративістики, історії ідей тощо» [1: 6].

Протягом останніх десяти років в українському літературознавстві з'явилася низка праць, які ставлять за мету розкрити творче мислення певної культурно-історичної доби через зіставлення однієї національної літератури з іншою або ж показати, в який спосіб через діалог однієї культурно-історичної свідомості з іншою формується модель (на генетичному, стильовому рівнях) національної літератури. Ця проблема поставала в центрі монографій і розвідок В. Агеєвої, С. Андрусів, А. Білої, В. Будного, Т. Гундорової, Т. Денисової, Д. Затонського, М. Ільницького, І. Лімборського, Ю. Микитенка, Р. Мовчан, В. Моренця, Д. Наливайка, М. Новикової, А. Нямцу, С. Павличко, О. Пахльовської, Л. Плюща, Я. Поліщука, О. Пронкевича, Т. Рязанцевої та ін. Дослідження цих літературознавців прагнуть вийти на новий рівень осмислення художньої свідомості, залучаючи у своє поле вектори розвитку різних національних літературних систем та філософсько-естетичних традицій. Водночас варто зауважити, що протягом останніх п'яти років в українському літературознавстві була актуалізована проблема *канону*, поштовхом до якої стали студії С. Павличко, Т. Денисової, Д. Наливайка, Т. Михед, Т. Гундорової.

У цій статті ми прагнемо дослідити рецепцію творів В. Шекспіра в українській літературі на матеріалах перекладу «Гамлету» Пантелеймоном Кулішем та Михайлом Старицьким. Протягом другої половини ХІХ століття не було жодного значного українського поета, який не звертався б до творчості Шекспіра. Більше того – окремі його переклади, здійснені М. Старицьким, Ю.Федьковичем, П. Кулішем, П. Грабовським, Б. Грінченко, Панасом Мирним, Л. Гребінкою, значною мірою своєю мовною і стильовою стихією відбивали особливості художнього мислення в українській тогочасній літературі. Сьогодні є всі підстави стверджувати, що Шекспір, який приходив до читача через переклади, задавав значною мірою той вектор українській літературі, який був пов'язаний з її інтеграцією у європейський літературний процес.

Вільям Шекспір належить до тієї категорії письменників, яких правомірно вважати позачасовими або навіть надчасовими класиками світової літератури. Його шедеври, перекладені багатьма мовами світу, вже протягом чотирьох століть привертають увагу читацького та глядацького загалу, стимулюючи осмислення вічних питань. Тож і сьогодні не втрачають актуальності слова, сказані ще у ХІХ столітті відомим американським філософом Р.В.Емерсоном: «У наш час література, філософія і саме мислення стали шекспірівськими. Його думка – це той горизонт, поза який наш сьогоднішній зір не сягає» [9: 17].

Значний внесок у доробок української перекладної літератури становлять Кулішеві переклади творів В.Шекспіра, звернення до яких зумовлювалося передусім прагненням митця підняти українську літературу до рівня осмислення «вічних» тем і порушити проблему «європейськості» національної літератури. Звернімося до оригіналу та перекладів:

To be, or not to be: that is the question:	Чи бути, чи не бути, от питання!
Whether 'tis nobler in the mind to suffer	Що благородніше в душі: терпіти
The slings and arrows of outrageous fortune,	Праці і стріли злющої фортуни,

Or to take arms against a sea of troubles,
 And by opposing end them? To die: to sleep;
 No more; and by a sleep to say we end
 The heart-ache and the thousand natural shocks
 That flesh is heir to, 'tis a consummation
 Devoutly to be wish'd. To die, to sleep;
 To sleep: perchance to dream:
 ay, there's the rub
 For in that sleep of death what dreams may come
 When we have shuffled off this mortal coil,
 Must give us pause: there's the respect
 That makes calamity of so long life;
 For who would bear the whips and scorns of time,
 The oppressor's wrong, the proud man's
 contumely,
 The pangs of despised love, the law's delay,
 The insolence of office and the spurns
 That patient merit of the unworthy takes,
 When he himself might his quietus make
 With a bare bodkin? who would fardels bear,
 To grunt and sweat under a weary life,
 But that the dread of something after death,
 The undiscover'd country from whose bourn
 No traveller returns, puzzles the will
 And makes us rather bear those ills we have
 Than fly to others that we know not of?
 Thus conscience does make cowards of us all;
 And thus the native hue of resolution
 Is sicklied o'er with the pale cast of thought,
 And enterprises of great pith and moment
 With this regard their currents turn awry,
 And lose the name of action. - Soft you now!
 The fair Ophelia! Nymph, in thy orisons
 Be all my sins remember'd. [10: 89].

Чи збунтуватися против моря туч
 І бунтуванням їм кінець зробити?
 Умерти, се заснути, більш нічого,
 І сном своїм сказати: ми кінчаєм
 Всі муки серця й тисячу природніх
 Тортур, що ми внаслідували тілом.
 Сього кінця жадати нам – побожно.
 Умерти, се заснуть; заснуть! А може,
 Сні бачити?.. Отуг-то й є перепин.
 У сні чи в смерті що то буде снитись,
 Як струсемо земні тривоги з себе?
 От що нас зупиняє. От увага,
 Що робить довгими нещастя життя.
 Бо хто б схотів весь вік терпіти мук
 І насміхи, гніт сильних і знущання
 Гордині, біль одіпхнутого серця
 Загарливість закону, підлість суддів
 І ту зневагу, що заслуга мовчки
 Приймає від нікчемних,
 Коли б міг сам, одним штихом
 кинджала
 Від усього цього спастися? Хто би
 Ніс той тягар, стогнав і прів під тиском
 Життя, якби не страх чогось по смерті?
 Якби не той нещасний край, з котрого
 Ще не вертав ніхто, мутив нам волю?
 То й радше зносим біди ті, що маєм
 Аніж тікати до інших, нам незнаних.
 От так-то совість трусами нас робить,
 І так природний рум'янець відваги
 Вкриваєсь блідним покостом задуми,
 І замисли могутні та важкі
 Від погляду сего звертають набік
 І траять назву діл. То гаді! Бач,
 Офелія вродлива! Німфо, пом'яни
 В твоїх молитвах всі гріхи мої.
 (переклад П. Куліша) [8: 125].

Лексика перекладу сповнена деякими русизмами, які використовує П. Куліш: «против», «заснуть», «трус», «жизнь», «тратять», «діла», а також зустрічаються слов'янські слова «побожно», «жадати», «се» (замість «це»), «сього» (замість «цього») тощо. Якщо порівняти переклади Куліша і Старицького, то можна побачити, що Куліш розтягнув монолог Гамлета з 36 рядків оригіналу до 38 (але це зрозуміло, адже українські слова значно більші за англійські), в той час як Старицький має 44 рядки. Слід звернути увагу на англійські слова «resolution», «to die», які письменники переклали майже однаково «відвага», «умерти» (переклад П. Куліша), «одвага», «вмерти» (переклад М. Старицького). Це говорить про багатий синонімічний запас слів української мови.

Для порівняння процитуємо переклад М. Старицького, зроблений у 1882 році:

Жити чи не жити –
 Ось що стало руба. Що шляхетніш,
 Чи приймати і каміння, й стріли
 Од лихої, навісної долі,
 Чи повстати на те море туги
 Й тим повстанням все скінчити разом?
 Вмерти – сном заснути, і більш нічого,
 І сказати, що той сон одразу
 Нам урве всі душевні болі,
 Силу мук, що спали в нашій плоті, -
 То такий кінець усім бажаний,
 Що його повинні ми жадати,
 Вмерти – як заснути... Може, снити?
 Ось в чім клопіт!
 Бо які сні можуть
 Завігати у спанні тим мертвим,
 Коли ми слабке це тіло скинем?
 Ось що мусить зупинити руку.
 Так. Ця думка, ця непевність тільки
 Нам і чинить довговічним горе.

Адже справді, хто б схотів терпіти
Цього світу утиски й зневаги,
Дужих кривди, гордих мук образи,
В погордованім коханні муки,
Влад свавільства, суддів наших кривди
Та наруги, що найкращим людям
Чинять ті недолюдки негідні, -
Хто схотів би, коли б знав напевно,
Що ножем цим їх позбутись можна?
Хто б схотів весь вік в ярмі ходити,
Навіть тяжко під ярмом злиденним,
Якби страх чогось іще по смерті,
Невідомість тамтої країни,
Звідкіля ніхто ще не вертався,
Не збивали боязкої волі?
І радніші ми терпіть тут лихо,
Ніж порватися до країв незнаних.
Так одваги приуродженна барва
Полотніє від блідої думки;
Так завзяті й запальні заміри
З свого шляху вмить звертають набік
І втрачають самих вчинків ймення
Перед тою гадкою... Цсс!.. тихо!..
Ось краса Офелія... О зірко,
В молитвах своїх згадай за мене [4: 147].

Авторові перекладу дорікали за те, що монологи Гамлета відтворені не ямбом, а хореем. Зокрема Корній Чуковський назвав це вандалізмом. Газета В. Шульгіна "Киевлянин" надрукувала рецензію під назвою "Принц Гамлет в постолі". Данило Мордовцев критикував перекладений початок монологу «Бути чи не бути, ось що стало руба».

В. Коптілов, який ґрунтовно займається теорією та практикою перекладу, назвав М.П. Старицького «вдумливим інтерпретатором «Гамлета» Шекспіра, під пером якого художній переклад став своєрідною лабораторією творення нових засобів поетичної мови, зокрема неологізмів [2].

Критик М. Шаповалова аргументовано пояснює характер відступів від оригіналу у перекладі українського драматурга тим, що той прагнув зробити шекспірівський текст дохідливим і зрозумілим [7].

Саме П. Куліш виявився ближчим до стилю Шекспіра, – на відміну від багатьох інших українських перекладів, які мимоволі підвищують стиль оригіналу. Скажімо, коли в Шекспіра просто йдеться про «біль у серці» – «the heart ache», то у Старицького це вже «сили мук». А в Куліша це – саме «муки серця». Останню фразу наведеного уривку «To sleep: perchance to dream: ay, there's the rub; For in that sleep of death» – Старицький переклав дуже точно «Вмерти – як заснути... Може, снити? Ось в чім клопіт!». Але тональність перекладу Куліша виглядає не менш цікаво – «Умерти, се заснуть; заснуть! А може, Сни бачити?.. Отут-то й є перепин». Звернімо увагу, що «there's the rub» у Старицького перекладено як «отут-то є перепин», а в Куліша – «ось в чім клопіт», – розмовна невимушена тональність, яка відповідає розмовній тональності Шекспіра. Шекспір указував шлях до серйозних драматичних світів, глобальних проблем, грандіозних завдань, глибоких характерів. Саме цим шляхом і пішов у своїй творчості Куліш – поет і письменник.

А.В. Ніковський зазначає, що належне сприймання українськими читачами творів В. Шекспіра тільки розпочинається [4: XXXI]. Щодо перекладу Старицького, то дослідник розглядає його у двох аспектах – з погляду перекладацької техніки та української мови. Перекладацький метод Старицького, який І. Франко розкритикував з погляду віршознавства, А.В. Ніковський реабілітує, висуваючи такі аргументи: 1) ритм у перекладі залежить тільки від перекладача; 2) головним завданням перекладу є відтворення колориту першотвору та мови оригіналу; 3) буквральність – неможливе явище у перекладі; 4) оригінал шекспірових рядків неможливо передати українською мовою без скорочень, адже українська мова не така «компактна», як англійська [4: XXXIV]. А.В. Ніковський доводить те, що ніякої гострої лексики у М. Старицького не було, а було творення вихідних форм з уже існуючих основ за всіма законами української мови: М.П. Старицький немов би бачив розвиток української мови на десятиліття наперед, оскільки чимало з його новотворів стали широко вживаними [4: XXXII].

І. Франко, який надрукував більшість Кулішевих перекладів драм Шекспіра, високо оцінив їхню мистецьку вартість. Порівнюючи переклади П. Куліша зі спробами його попередників (Федьковича, Старицького, Свенціцького), І. Франко віддає безперечну перевагу Кулішеві. [5].

І. Лімборський вважає, що проблема контекстуальності літературного твору завжди належала до царини літературознавчої компаративістики, переймалася літературними впливами, акцентувала на взаємодії текстів у плані конвенційності національних традицій, а також типологічними відповідностями і зв'язками. Стосовно художнього перекладу йдеться, звичайно, не лише про контекст, у якому створювався оригінал, а

й про літературний контекст країни, котра сприймає переклад. Адже цілком зрозуміло, що переклад має бути не механічним перенесенням твору з одного культурного середовища в інше – йдеться про «готовність» однієї літератури асимілювати здобутки другої. «Зустріч» двох (або більше) літератур – це не односпрямований процес, а завжди складний діалог («спір погодження» за Бахтінім), оскільки на художній «виклик» однієї країни має існувати певна, іноді не завжди очікувана «відповідь». До того ж саме тут виявляє себе принцип історизму. Відтак перед перекладачем постає низка питань: наскільки він може бути фаховим реципієнтом й інтерпретатором художнього тексту, до перекладу якого він береться, і як саме це має узгоджуватися з його естетичним смаком, бажанням зберегти своє творче обличчя й не перетворитися на такого професіонала, котрий бачить своє покликання в задоволенні потреб і смаків пересічного «усередненого» читача? У такій системі координат сам перекладач може стати механізмом, який тиражує і примножує перекладений художній текст як технічний «продукт» постіндустріального суспільства [3: 65].

Здійснена у цій статті спроба перекладознавчого компаративного аналізу творів Шекспіра показала, що український художній переклад XIX ст., з огляду на історичні обставини, посів центральне місце в літературній полісистемі, виступивши адекватною компенсацією оригінальної літератури й забезпечивши таким чином цілісність літературної полісистеми, що, у свою чергу, було і є необхідною передумовою збереження національної культури. Міркуючи про українські версії трагедії «Гамлет», не можна не згадати, яким важливим творчим завоюванням для свого часу були переклади справжніх майстрів високого мистецтва П. Куліша та М. Старицького – переклади, які й досі не втратили свого значення.

На основі здійсненого компаративного дослідження двох перекладів можна зробити такі висновки: рецепція художнього твору перекладачами залежить від низки факторів, об'єктивних і суб'єктивних. Комунікативна спрямованість перекладеного тексту не обов'язково відповідатиме морально-естетичним ідеалам першотвору, а авторське повідомлення ідеальному читачеві так само може зазнавати змін при перекладі та доповнюватися творчими інтенціями перекладача.

Література

1. Денисова Т.Н. Історія американської літератури XX століття / Т.Н. Денисова. — К. : Довіра, 2002. — С. 6.
2. Коптілов В.В. Актуальні питання українського художнього перекладу / В.В. Коптілов. — К.: Вид-во Київ. Ун-ту, 1971. — 131 с.
3. Лімборський І. (Ре)презентація і (ре)інтерпретація «чужого» слова при художньому перекладі за доби глобалізації (з погляду літературознавчої компаративістики) / І. Лімборський – Слово і Час. — 2010. — №9. — С. 59-66.
4. Ніковський А. Український переклад «Гамлета» / А. Ніковський // Шекспір В. Гамлет / В. Шекспір; пер. М. Старицького; ст. С. Родзевича; ред., ст. й прим. А. Ніковського. — Б.м.: Книгоспілка, [1928.] — С. XXVII – XXXVII.
5. Стріха М. Український художній переклад: між літературою і націсторенням / М. Стріха – К.: Факт – Наш час, 2006. — 344 с. — (Сер. «Висока поліція»).
6. Сучасна літературна компаративістика: стратегії і методи. Антологія / За заг. ред. Дмитра Наливайка. — К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. — 487 с.
7. Шаповалова М.С. Шекспір в українській літературі / М.С. Шаповалова. — Львів : Вища шк., 1976. — 212 с.
8. Шекспір У. Гамлет, принц данський: Переклад П.А. Куліша. Виданий з передмовою і поясненнями Др. Ів. Франка / У. Шекспір – Львів: Українсько-руська видавнича спілка, 1899. — 172 с.
9. Emerson R.W. Shakespeare; or, the Poet. — Boston: Houghton, Mifflin, 1904.
10. Shakespeare W. Hamlet prince of Denmark / W. Shakespeare – New York: Penguin Books, 1985. — 179 с.